

Working Papers in Sociology 2 / 2016

ISSN 2453-6970

Predstavy o spravodlivej spoločnosti

Prvý pohľad na zistenia fókusových skupín

k Výskumu európskych hodnôt EVS 2017 - Slovensko

Zuzana Kusá

December 2016

Predstavy o spravodlivej spoločnosti

Prvý pohľad na zistenia fókusových skupín k Výskumu európskych hodnôt EVS 2017 - Slovensko

OBSAH

Úvod – predstavenie projektu APVV a výskumu európskych hodnôt	1
Teoretický rámec skúmania predstáv o spravodlivosti	2
Doplnenie kvantitatívneho dotazníkového zisťovania kvalitatívnym skúmaním formou fókusových skupín - zdôvodnenie, vzorka, dizajn	5
Komparácia spontánne uvádzaných predstáv o spravodlivosti podľa veku a vzdelania	7
Záver	14
Literatúra	14

Úvod – predstavenie projektu APVV a výskumu európskych hodnôt

Táto štúdia je výstupom projektu *APVV -15-0653 Hodnoty v dynamike spoločenských zmien na Slovensku a v Európe (HODYSE)*, ktorý rieši kolektív Sociologického ústavu SAV pod vedením profesorky Silvie Mihálikovej od 1. 7. 2017 do 30. 6. 2020. Jej cieľom je prvé priblíženie predstáv o spravodlivosti, ktoré sme zistili metódou fókusových skupín navrhnutou ako doplňujúci a komparatívny zdroj dotazníkového zisťovania výskumu Európskych hodnôt, ktoré budeme realizovať na jeseň roku 2017.

Dynamika hodnotových orientácií, otázky spoločenského konsenzu a konfliktu a predpoklady spoločenskej stability a súdržnosti sú klasické a aktuálnosť nestrácajúce témy sociológie. Projekt APVV HODYSE sa empiricky viaže primárne na rozsiahle dotazníkové zisťovanie hodnotových orientácie známe ako výskum európskych hodnôt (European Values Study, ďalej len EVS). Výskum európskych hodnôt sa na Slovensku prvýkrát uskutočnil v roku 1990 a ktorého piata výskumná vlna sa uskutoční na jeseň 2017.¹

¹ Sociologický ústav SAV prevzal záštitu nad slovenskou časťou výskumu v roku 1999. Komparatívne údaje za Slovenskú a Českú republiku získané v doterajších zisťovaniach 1990 – 1999 – 2008 sú analyzované v [Kusá – Tížik eds. 2010].

Cieľom projektu je v nadväznosti na tento zdroj údajov identifikovať dynamiku zmien v hodnotových orientáciách obyvateľov Slovenska v jej sociálno-ekonomickom, politickom a kultúrnom kontexte, v medzinárodnom porovnaní a v časovom horizonte 25 rokov.

Výskumu hodnotových orientácií sa venuje viacero disciplín a disciplinárne predpoklady čiastočne definujú aj základné dilemy výskumu hodnôt. Časť výskumu, ku ktorej sa prikláňa aj táto štúdia, je poučená tzv. lingvistickým obratom v spoločenských vedách [Rorty ed. 1967]. Pri vysvetľovaní zmien v názoroch a deklarovaných hodnotových orientáciách jednotlivcov vychádza z predpokladu, že prevládajúce formy spoločenského a politického diskurzu ovplyvňujú vnímanie legitímnosti dostupných registrov morálneho usudzovania aj na úrovni jednotlivcov. Tento vplyv sa uskutočňuje tým, že „hodnoty“ sú v spoločenskom a politickom diskurze nanovo artikulované, vkladané do nových kontextov, sú podrobované reflexii a sú rôznym spôsobom šírené (a aj miznú z hlavných prúdov spoločenského diskurzu). Spoločenská zmena je čiastočne zmenou v týchto artikulačných postupoch hodnôt“ [Fairclough 2000] či zmenou interpretačných rámcov [Gamson 1984]. Produktivnosť prístupu, ktorý spája skúmanie dynamiky hodnotových orientácií so skúmaním artikulovania hodnôt v dominujúcich formách spoločenského diskurzu naznačuje napr. aj strácajúca sa jednoznačnosť väzby medzi politickou hodnotovou orientáciou a spoločenským postavením. Ukazuje sa, že príťažlivosť určitej politickej orientácie nemusí spočívať v jej korešpondencii s existenčnými potrebami či aspiráciami konkrétneho občana a konzistentné nemusia byť ani politické názory a presvedčenia, ktoré ho oslovujú. [Reich 1991, Marada 2003] Význam diskurzívnych zdrojov pre formulovanie a deklarovanie hodnotových orientácií zdôrazňujú aj ďalšie výskumné smery, napríklad symbolický interakcionizmus. Hovorenie o hodnotách sa považuje za sociálny postup, ktorý je tak ako iné interakčné praktiky predmetom premeny na konvencie a rutiny.² Repertoár symbolických vyjadrení je závislý od dostupných diskurzívnych zdrojov. [Blumer 1968, Becker 1998]

Teoretický rámec skúmania predstáv o spravodlivosti

Spravodlivosť je jedna zo základných hodnôt moderných spoločností. Podľa Émile Durkheima smäd po spravodlivosti a súcít *so všetkým utrpením a páľčivejšia potreba bojovať s nimi a odstraňovať ich* poháňali spoločenský vývoj v celom 19. storočí. [Durkheim 1973: 48] Durkheim bol na rozdiel od mnohých vtedajších ale aj súčasných mysliteľov presvedčený, že slobodný rozvoj jednotlivca, jeho ľudskosti, nie je v rozpore s udržiavaním poriadku a mieru v zložito organizovanej modernej spoločnosti. Potláčať individuálnu slobodu bez rizika vyvolania spoločenskej vzbury už nie je možné. V *Deľbe spoločenskej práce* [2004] Durkheim formuluje podmienku spoločenskej súdržnosti veľmi jednoznačne. Ak v spoločnosti existujú veľké nerovnosti a pocit nespravodlivosti, pokusy prekryť ich pomocou adorovania celku sú odsúdené na neúspech. V modernej spoločnosti

² S predpokladom, že proces konvencionalizácie ovplyvňuje deklarovanie hrdosti ku krajine sme pracovali v štúdií [Kusá – Kostlán – Búzik 2010]

mizne pokora voči nespravodlivému poriadku, pretože spoločenské usporiadanie stále väčšmi stráca transcendentnú povahu, vďaka ktorej mohlo byť kladené na vyššiu úroveň ako ľudské záujmy“. [Durkheim 2004: 319]

Samotná existencia a poznanie pravidiel, teda stav bez *anómie*, nie je postačujúci pre zaistenie spoločenskej stability. Poriadok v moderných spoločnostiach, ktoré rešpektujú individuálne práva, môže byť podľa Durkheima stabilný len vtedy, ak sú tieto pravidlá vnímané ako *spravodlivé*, teda nie nanútené, obmedzujúce alebo zakladajúce nerovnosť medzi ľuďmi.

„Ono ale nestačí, aby existovali pravidlá, ešte je potrebné, aby pravidlá boli spravodlivé. Na to je nutná rovnosť vonkajších konkurenčných podmienok... (...). Pravidlá tejto morálky nemajú donucovaciu pôsobnosť, ktorá by potlačovala slobodu svedomia – pretože sú vytvorené pre nás a v istom zmysle sme to my, kto ich tvorí, máme k nim slobodnejší vzťah...“ [c. d. : 340]

Durkheim teda už pred viac ako storočím zdôrazňoval, že spravodlivé pravidlá súčinnosti sú jediným možným spojivom medzi slobodnými ľuďmi. Rozumnosť, schopnosť uvažovať treba rozvíjať v záujme spolupráce a vytvárania spravodlivých pravidiel, ktoré rešpektujú ľudskosť a individualitu ostatných.

Najbežnejší výklad spravodlivosti, v ktorom možno dospieť ku konsenzu, je, že spravodlivosť spočíva v rovnosti pred zákonom a uznávaní a rešpektovaní práv druhých. V otázke, aký rozsah práv má byť uznaný druhým spoluobčanom³ a aký druh nerovností v životných vyhlídkach ľudí sa dá považovať za legitímny a spravodlivý, sa už politické ideológie rozchádzajú.

Wolfgang Merkel rozdeľuje politické teórie spravodlivosti do štyroch kategórií podľa ich vzťahu k prerozdeleniu spoločenského bohatstva a podľa toho, či je ťažiskom posudzovania spravodlivosti blaho jednotlivca alebo blaho spoločenského celku. [Merkel 2009] Podľa jeho typológie väčšina mysliteľov 20. storočia podobne ako Durkheim zdôrazňovala blaho každého jednotlivca ako princíp spravodlivosti. Po druhej svetovej vojne s rozmachom uznávania ľudsko-právneho univerzalizmu, teda dôrazu na blaho *všetkých*, vzrástlo uznanie kľúčovej úlohy prerozdelenia pri zaisťovaní individuálnych práv a slobôd. K najznámejším teoretikom tohto prístupu patria napríklad John Rawls, Amartya Sen, ale aj Jürgen Habermas, ktorý reflektuje rastúci individualizmus a odpor voči „republikánskemu“ prístupu k spravodlivosti (k úlohe štátu pri vyrovnávaní životných podmienok jednotlivcov).

V práci *Inklúzia iného* [1998] Jürgen Habermas zdôrazňuje, že v perspektíve, ktorá prílišne zdôrazňuje individuálne slobody a individuálnu etiku sa spravodlivosť znižuje len na jednu hodnotu z mnohých (jednu medzi ostatnými) a morálne povinnosti jednotlivcov získavajú relatívnu hodnotu a chápanie spravodlivosti je podriadené individuálnemu pohľadu na osobné blaho. V takomto pohľade sa však stráca základ pre posúdenie prioritných povinností či práv a nie je možné ustanovenie spoločne akceptovaného chápania *správneho*, ktoré musí byť uprednostnené pred čisto individuálnym dobrým. Deficit spoločne uznávaného správneho, teda chýbajúca eticky neutrálna koncepcia spravodlivosti by mala podľa Habermasa negatívne dôsledky pre rovnaké zaobchádzanie v pluralistických spoločnostiach.

³ V ére migrácie a otvorených spoločností typu Európskej únie rastie význam skúmania rozsahu práv, ktoré majú byť poskytnuté nečlenom národného spoločenstva. Rozsiahly výskum v tejto oblasti nadväzuje na priekopnícku konceptualizáciu „pokrytia“ sociálnymi právami R. Dahrendorfa. (Dahrendorf 1991)

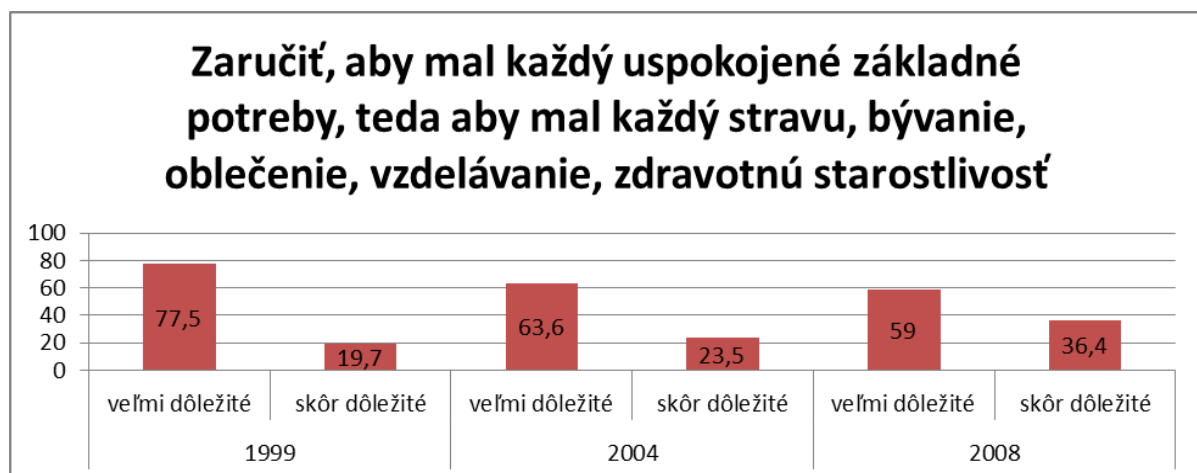
Pretože rovnaké zaobchádzanie s rozdielnymi jednotlivcami a skupinami, z ktorých každý má svoju individuálnu alebo kolektívnu identitu, môže byť zaistené len vďaka štandardom, ktoré sú súčasťou spoločnej koncepcie dobrého, ktorú uznávajú všetci. [Habermas 1998: 28]

Chápanie spravodlivosti, ktoré vychádza z (kantovskej) koncepcie dobrého pre všetkých, je tesne spojené so solidaritou - jej zdrojovým a organizačným zabezpečením, ktoré máva podobu prerozdelenia). Univerzálna spravodlivosť, t.j. spravodlivosť pre všetkých podľa Habermasa vyžaduje aj to, že *jedna osoba by mala prevziať zodpovednosť za iné osoby a dokonca že každá osoba by mala stáť o a zodpovedať za cudzinca, ktorý si utváral identitu v celkom iných podmienkach a chápe sám seba v konceptoch inej tradície.* [c. d. : 29]

Ako je známe, Habermas venoval veľa úsilia vyjasňovaniu princípov a procedúr, ako je možné hľadať, vyjasňovať si a dohadovať chápanie spoločného dobra, ktoré je prijateľné pre všetkých a umožňuje *stále sa rozširujúci plurál prvej osoby*, teda takú štruktúru členstva v spoločenstve, *ktorá sa zjavila okom akéhokoľvek exkluzivistického (výlučného a vylučujúceho) spoločenstva*. Jeho diskurzívna teória vkladá so demokratického procesu normatívne konotácie, ktoré sú silnejšie ako v liberálnom modeli, ale slabšie ako v republikánskom modeli. [c. d. : 248]

V poslednej tretine 20. storočia získali silný vplyv ideológie odmietajúce prerozdelenie a masívne intervencie štátu do zabezpečovania životných podmienok obyvateľstva označujú za nespravodlivé voči skupinám, ktoré sú v záujme prerozdelenia zaťažené vysokým zdaňovaním. Zdôrazňovanie zodpovednosti jednotlivca a samoregulácie trhu sa v mnohých postkomunistických štátoch stalo doslova vládnucou ideológiou a zľudovali ako rámcový výklad spoločenskej spravodlivosti. Doterajšie zisťovania EVS ukazujú významný pokles univerzálnej solidarity medzi obyvateľmi. Ako je zrejmé z nasledujúceho grafu, medzi rokom 1999 a rokom 2008 napríklad významne klesala silná podpora požiadavky, že spravodlivá spoločnosť má zaručiť, aby mal každý zaručené základné potreby. Podobne významný pokles zaznamenala podpora odstraňovania veľkých príjmových nerovností medzi ľuďmi. Podrobnejšie pozri v Kusá [2010]

Graf č. 1 *Spravodlivá spoločnosť by mala*

(EVS 1999, KI 2004, EVS 2008)

Doplnenie kvantitatívneho dotazníkového zisťovania kvalitatívnym skúmaním formou fókusových skupín - zdôvodnenie, vzorka, dizajn

Zisťovanie, ktoré vďaka projektu APVV Hodyse uskutočníme v roku 2017 v rámci ďalšej vlny EVS, prinesie poznatky o tom, či trend rozpájania chápania spravodlivosti a univerzálnej solidarity pokračuje aj v druhej dekáde 21. storočia. Tento trend budeme môcť preskúmať aj v európskom meradle.⁴ Evidencia vývoja názorov a porozumenie ich trendu nie sú totožné úlohy. Reprezentatívne zisťovanie má mnoho predností, pre ktoré je preferovaným štýlom zhromažďovania dát. V analýze zistení reprezentatívnych výskumov dominuje dôraz na spracovanie čoraz sofistikovanejšími matematicko-štatistickými metódami a menšia pozornosť sa venuje poľu životných možností a štruktúrnych súvislostí, ktoré reflektujú respondenti pri odpovedi na otázky o hodnotových orientáciách. Daňou za možnosť extenzívneho skúmania býva strata skúsenostného a diskurzného kontextu, v ktorom sú presvedčenia ľudí zasadené. Poznávanie súvislostí uvažovania ľudí, ktoré vedú k zoslabovaniu alebo posilňovaniu určitého chápania spravodlivosti, považujeme za veľmi dôležité. Projekt HODYSE je navrhnutý tak, aby sme spomínaný deficit mohli kompenzovať doplňujúcim kvalitatívnym skúmaním. Zvolili sme preň metódu fókusových skupín.

Cieľom doplnenia dotazníkového zisťovania o výskum prostredníctvom fókusových skupín⁵ je rekonštruovať typy usudzovania o hodnotách v zasadení do skúsenostného a diskurzného kontextu a vylúčiť špekulatívne interpretácie. Tento cieľ vyžadoval navrhnuť počet fókusových skupín a skladbu ich účastníkov tak, aby bola integrovateľnosť zistení z oboch odlišných skúmaní možná. Znamenalo to zohľadniť a kontrolovať aspoň niektoré z premenných, ktorých reprezentatívnosť je sledovaným parametrom v dotazníkovom zisťovaní.

Rozpočet projektu umožňoval zorganizovať osem fókusových skupín. Po úvahe sme sa rozhodli kontrolovať dva z dôležitých parametrov reprezentatívnych prieskumov: vek a vzdelanie. Všetci účastníci boli z Bratislavy a okolia a pomer mužov a žien v jednotlivých skupinách bol rovnomerný. Počet účastníkov varioval od 5 po 8. Agentúra Focus, ktorá organizovala nábor účastníkov fókusových skupín, zabezpečila ich zloženie podľa nasledujúceho kľúča:

vek 18_30		vek 31_44		vek 54_62		vek 66 +	
ZŠ_SŠ	VŠ	ZŠ_SŠ	VŠ	ZŠ_SŠ	VŠ	ZŠ_SŠ	VŠ
FG1	FG2	FG3	FG4	FG5	FG6	FG7	FG8

⁴ V roku 2008 sa predstavy o spravodlivosti zisťovali len na Slovensku. Teoretická skupina Konzorcium EVS príslušnú sadu otázok vyradila z okruhu povinne zisťovaných premenných. Pri vyjednávaní o podobe dotazníka pre zisťovanie EVS 2017 sa slovenským riešiteľom podarilo zdôvodniť navrátenie týchto otázok do povinného zisťovania.

⁵ Okrem fókusových skupín je súčasťou projektu niekoľko typov kontextových analýz. Budú to analýzy meniacich štruktúrnych súvislostí života obyvateľov a konkrétnych skupín obyvateľov Slovenska a v tom aj analýzy zmien vo verejných politikách, ktoré prinášajú významné intervencie do podmienok života v tejto krajine.

Takáto skladba fókusových skupín umožňuje porovnávať medzi sebou názory ľudí z podobnej vekovej kategórie, ktorí sa líšia výškou vzdelania, a názory ľudí s rovnakou výškou vzdelania, ktorí sa odlišujú vekom. Na oba parametre sa pri analýze kvantitatívnych zisťovaní bežne viažu hypotézy predpokladajúce ich vplyv na diferenciaciu názorov a presvedčení. Rozbor záznamov diskusií na fókusových skupinách, ktoré boli vedené podľa jednotného scenára, umožňuje diskutovať o týchto predpokladoch. Tomu sa budeme venovať v ďalšej časti štúdie.

Scenár fókusových skupín

Scenár fókusových skupín sa zameriaval na tri témy/otázky, ktoré budú zisťované v EVS 2017. Je to chápanie spravodlivosti, záujem či starosť o životné podmienky rôzne blízkych kategórií osôb a otázky týkajúce sa dôvery v ľudí všeobecne a dôvery v rôzne sociálne kategórie. Pri všetkých témach sme postupovali rovnako. Najprv moderátor bez podania spresňujúcich vymedzení, či usmernení požiadal prítomných, aby hovorili o tom ako chápu danú tému (v našom prípade spravodlivosť).

„Na Slovensku ale aj v mnohých iných krajinách dosť často počuť, že spoločnosť nie je spravodlivá. O nespravodlivosti hovoria rôzni ľudia - podnikatelia, učitelia, ľudia bez práce, ľudia patriaci k menšinám. Zdá sa, že rôzni ľudia môžu mať dosť odlišné predstavy o tom, ako má vyzeráť spravodlivá spoločnosť. Aká spoločnosť je spravodlivá podľa vás? Čo musí garantovať svojim členom? Môžete nám o tom niečo povedať?“

Moderátor podnecoval účastníkov, aby uvádzali príklady či inak vysvetlili a zdôvodnili svoje stanovisko. Sústavne tiež pripomínal legitímnosť rôznych názorov.

V druhom kroku, keď sa spontánne rozprávanie a debata vyčerpalo, sa moderátor pýtal na názory na rôzne stránky tej ktorej témy rovnakým spôsobom, ako to bude robiť zisťovanie EVS. Pýtal sa len na tie témy EVS, ktoré sa neobjavili spontánne v prvej časti debaty. V súlade so znením dotazníka EVS 1999 /2017 to boli otázky, či je podľa názorov účastníkov pre spravodlivú spoločnosť dôležité

- *Odstraňovanie veľkých príjmových nerovností medzi občanmi*
- *Zaručenie, aby mal každý uspokojené základné potreby, teda aby mal každý stravu, bývanie, oblečenie, vzdelávanie, zdravotnú starostlivosť*
- *Zaistenie, aby ľudia boli posudzovaní podľa dosiahnutých výsledkov/na základe ich výkonu (a nie podľa ich rodinného pôvodu, výšky majetku a ďalších vecí, o ktoré sa nezaslúžili).*

Moderátor sa zároveň pýtal účastníkov aj na dôvody, ktoré majú účastníci pre svoje názory.⁶

Dĺžka fókusových skupín bola jednotná – 90 minút. O spravodlivosti, tak ako o každej z troch tém, sa diskutovalo približne 25 minút. Tento časový rámec účastníkom postačoval na

⁶ Moderátor bol inštruovaný, že vysvetľovanie a uvádzanie dôvodov pre našu analýzu kľúčové. Fókusové skupiny nám majú pomôcť porozumieť argumentom a faktom, ktorými ľudia zdôvodňujú, ospravedlňujú svoje názory. Preto uvádzanie dôvodov nepodnecoval len v úvodnej inštrukcii, ale priebežne.

vyčerpanie témy a k novej téme moderátor prechádzal až po ubezpečení, že všetci povedali, čo chceli povedať a nik nemal pocit, že sa nemohol podeliť so svojím názorom či skúsenosťou.

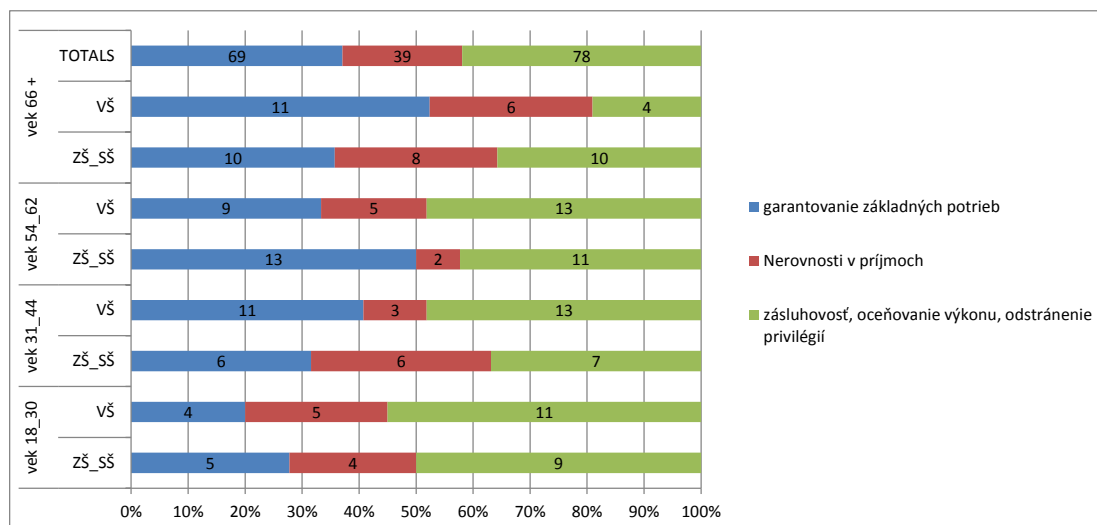
Rozčlenenie debaty k jednotlivým témam na otvorenú časť a časť usmernenú konkrétnymi otázkami, ktoré sa zameriavali na tie jej dimenzie, ktoré budú aj v dotazníku EVS, umožňuje ďalší typ komparácie. Vďaka tomuto rozčleneniu môžeme porovnať, ktoré dimenzie/chápania spravodlivosti rôzne kategórie účastníkov uvádzajú spontánne a ku ktorým sa vyjadrovali až pri ich formulovaní, či pripomenutí moderátorom. Takéto porovnanie vychádza z predpokladu, že spontánne (bez usmernenia) uvádzané formulácie majú lepšiu oporu v ich životných skúsenostiach a/alebo v diskurzívnych zdrojoch, ktorými ich zásobujú masmédiá a nimi sprostredkovaný politický a spoločenský diskurz. V nasledujúcej časti sa budeme zaoberať práve týmito spontánne uvádzanými chápaniami spravodlivosti a nespravodlivosti.

Komparácia spontánne uvádzaných predstáv o spravodlivosti podľa veku a vzdelania

Najprv stručne o spracovaní materiálu. Priebeh fókusových skupín bol zaznamenaný v audio aj video formáte a následne podrobne (od slova do slova) prepísaný. Mená účastníkov boli zmenené. Prepisy boli ďalej spracúvané v programe ATLASi, ktorý metodicky vychádza z koncepcie budovania podloženej teórie – grounded theory Glasera a Straussa [1967, 1988]. Spracovanie, ktoré predstavujeme v tejto časti, sa opiera o kombináciu jednoduchého osového kódovania (t.j. označovania úsekov debaty niektorým z kódov odvodených z premenných zisťovania EVS) a tzv. otvoreného kódovania (vytvárania nových kategórií relevantných voči témam, aspektom príslušných odsekov textu.). Osovými kódmi boli teda tie chápania spravodlivosti, respektíve nespravodlivosti v spoločnosti, ktoré artikuluje zisťovanie EVS: veľké príjmové nerovnosti, zabezpečenie základných životných potrieb, vrátane bývania a vzdelávania a oceňovanie ľudí podľa dosiahnutých výsledkov. Ako sme už uviedli vyššie, časti rozprávania o spravodlivosti sme odlišne označovali aj podľa toho, či účastník o nejakom aspekte spravodlivosti rozprával spontánne, z vlastnej iniciatívy, alebo bol vyzvaný vyjadriť sa k tomu, čo formuloval moderátor.

V nasledujúcich tabuľkách uvádzame výber spontánne uvedených tém v jednotlivých diskusných skupinách, pre uľahčenie porovnávania v jednej tabuľke vždy dve skupiny rovnakej vekovej kategórie, ktoré sa navzájom líšia výškou dosiahnutého vzdelania. Po každej tabuľke nasleduje stručná interpretujúca komparácia. Je potrebné uviesť, že výber citácií v tabuľkách zohľadňuje len variabilitu spontánne uvádzaných názorov na spravodlivosť, respektíve nespravodlivosť. Tabuľky neumožňujú robiť závery o intenzite pozornosti, ktorú by sme mohli skúmať ako vyjadrenú počtom vstupov - príspevkov k tej či onej stránke, chápaniu spravodlivosti, či dĺžke času, ktorú účastníci venovali debate o nej. Intenzitu pozornosti k základným EVS chápaniam spravodlivosti zobrazuje graf č. 1.

Graf č. 2 Intenzita pozornosti k jednotlivým chápaniam (EVS) spravodlivosti. Spontánna aj otázkami usmernená diskusia spolu.

Graf č. 2 naznačuje, že téma zásluhovosti, oceňovania výkonu či odstránenia privilégií dominovala v najmladšej vekovej kategórii a v oboch skupinách líšiacich sa výškou vzdelania. Výrazne prítomná je však vo všetkých skupinách až na vysokoškolsky vzdelaných z najvyššej vekovej kategórie. Téma príjmových nerovností a ich odstraňovania neprevládala v žiadnej vekovej ani vzdelanostnej skupine. Bližší pohľad na formulácie účastníkov však prezrádza, že témy príjmových nerovností a zásluhovosti nie sú v ich argumentácii v disjunktnom (vzájomne sa vylučujúcom) vzťahu, ako sa v teóriách spravodlivosti niekedy predpokladá. Naopak sú prepojené. Príjmová nerovnosť je kritizovaná ako nespravodlivá najmä pre nerešpektovanie princípu zásluhovosti – teda pre nedocenenie prínosu práce časti pracujúcich ľudí u nás a pre neodôvodnenú výšku príjmu vybraných skupín (politici, manažéri, protekční zamestnanci a pod.). Zistené prepojenie kritiky príjmových nerovností s vyzdvihovaním princípu zásluhovosti by nás malo viesť neskôr, pri interpretovaní zistení dotazníkového skúmania EVS, k opatrnosti.⁷

Tab. 1 vek	18_30
ZŠ_SŠ	VŠ
<p><i>Fedor</i>: Rovnaký meter na všetkých; riadne ohodnotenie – riadna odmena za prácu; <i>Lena</i>: Politici majú veľa za nič; áno všetci sme rovnakí – jeden meter, nie nadržovanie sa. Ľudia sú zle zaplatení, pracujú len na úhradu šekov, to je nespravodlivé. <i>Klára</i>: Osamelý rodič s chorým dieťaťom má problém vyžiť, matku s malým dieťaťom nezamestnajú. - nespravodlivá môže byť aj nízka minimálna</p>	<p><i>Pavol</i>: Rovnaké práva aby mali všetci, aby sa ku každému pristupovalo rovnako, nie? <i>Radka</i>: Spoločnosť je spravodlivá, ak je taká aj pre nemajetných ľudí – aby sa nerobil rozdiel medzi majetkom alebo náboženstvom alebo nejakými inými rasovými vecami <i>Marta</i>: Aby sme nesúdili tých druhých ľudí, keď ich nepoznáme <i>Pavol</i>: Že nikto nie je uprednostňovaný, povedzme že u doktora. <i>Emil</i>: Zoberme si, že pre normálneho človeka a pre</p>

⁷ Graf vo svojom zjednodušení neumožňuje tiež rozlíšiť, ako sa o jednotlivých princípoch hovorí – pozitívne alebo negatívne.

<p>mzda, keď zamestnávateľ nechce platiť odmeny, kto má nízku mzdu, nedostane úver <i>Fedor:</i> Ja vám poviem celé na to svoj názor. Spravodlivá spoločnosť by mala dať šancu žiť ten spravodlivý život. Proste slušný život, usporiadaný život, jednoducho ho nemôžem žiť podľa mojich predstáv. Mám napríklad jednu exekúciu. Vlastne nemôžem sa so svojou snúbenicou vziať, pretože by nám automaticky seklo účty, jedno s druhým. Naháňam svojho exekútora a ten sa mi úmyselne vyhýba. Chcem si vybaviť splátkový kalendár a on mi tú šancu vlastne ani nedá, lebo sa mi vyhýba. Takže zase tá vyššia spoločnosť nám nedovolí žiť spravodlivo.</p>	<p>poslanca neplatia rovnaké právne zákony. ...milión x prípadov môžeme povedať, kedy poslanecká imunita platí a pre nás, ako obyčajných ľudí neplatí. Potom ďalej, tak sú už také ... (<i>povzdych</i>) ... národnostné menšiny zvýhodnené tým, že majú sociálne dávky a prispieva sa na nich pritom ... <i>Katka:</i> ja som napríklad v škole mala problém, že nie som pokrstená. Brali ma, že som divná, aj učiteľia.. <i>Samuel:</i> Žiadna spoločnosť nebude .spravodlivá... Lebo ľudia sú majetníci a chcú čo najviac a nahrabať pre seba čo najviac. Už aj neandertálcovia sa hádali o kamene, čiže ... kto mal kameň, ten bol väčší frajer, hej, a ten si mohol dovoliť. A tak to funguje v každej spoločnosti</p>
---	--

V oboch vzdelanostných skupinách najmladšej vekovej kategórie (Tab. 1) bolo spontánne uvedené chápanie spravodlivosti ako *rovnosti pred zákonom*. Táto elementárna charakteristika spravodlivosti bola spontánne zdôraznená aj v ďalších vekových skupinách. V zisťovaní EVS sa názory na dodržiavanie zákonov všetkými a rovnosť pred zákonom neskúmajú, pretože sa považujú za právne trívium modernej spoločnosti. To, že sa táto charakteristika objavovala spontánne a ako jedna z prvých na začiatku debaty, môže u VŠ účastníkov naznačovať snahu demonštrovať svoju „akademickú“ znalosť a prekenuť ňou počiatočné rozpaky ako sa postaviť k téme, ktorá je málo mediálne diskutovaná a pomerne úzko sa spája s fungovaním súdnictva. Ďalší vývoj debaty v tejto a v ďalších diskusných skupinách jasne ukázal, že účastníci *nepovažujú rovnosť pred zákonom na Slovensku za garantovanú*. Poukazovali na výnimky pre určité privilegované skupiny, na nerovnaký prístup k zdravotníckym službám (obe skupiny), či na výhody, ktoré podľa nich majú určité skupiny v prístupe k sociálnej ochrane (VŠ). Účastníci s nižším vzdelaním uvádzali spontánne príklady z vlastného života a nespravodlivosti ktorú prežívajú. Uvádzané osobné príklady sú príkladom nespravodlivosti ako nezabezpečenia základných životných potrieb (sťaženy prístup k práci, nízka minimálna mzda, nízke sociálne dávky a exekúcie). Dôraz na zabezpečenie základných životných potrieb však ani u mladých s nízkym vzdelaním nie je univerzálny.⁸

Tab. 2 vek 31_44	
ZŠ_SŠ	VŠ
<p><i>Michal:</i> Keď vás odcudzujú za niečo, čo ste nespravili. <i>Alica:</i> Farba pleti, hej, niekto sa len pozrie na druhého, nepozná ho a už to je. To nie je dobré. Mój muž bývalý je Róm, ale Róm na inej úrovni, nie taký Luník IX. a tak. A keď si hľadal zamestnanie,</p>	<p><i>Euba:</i> Rovnocennosť. Na vedúcej pozícii keď niekto pracuje, tak, muži majú podľa mňa vyšší plat ako ženy. <i>Vincent:</i> keď sa bavíme o jednej profesii, sú strašné rozdiely, že keď profesiu konkrétnu niekto vykonáva napríklad tu v Bratislave</p>

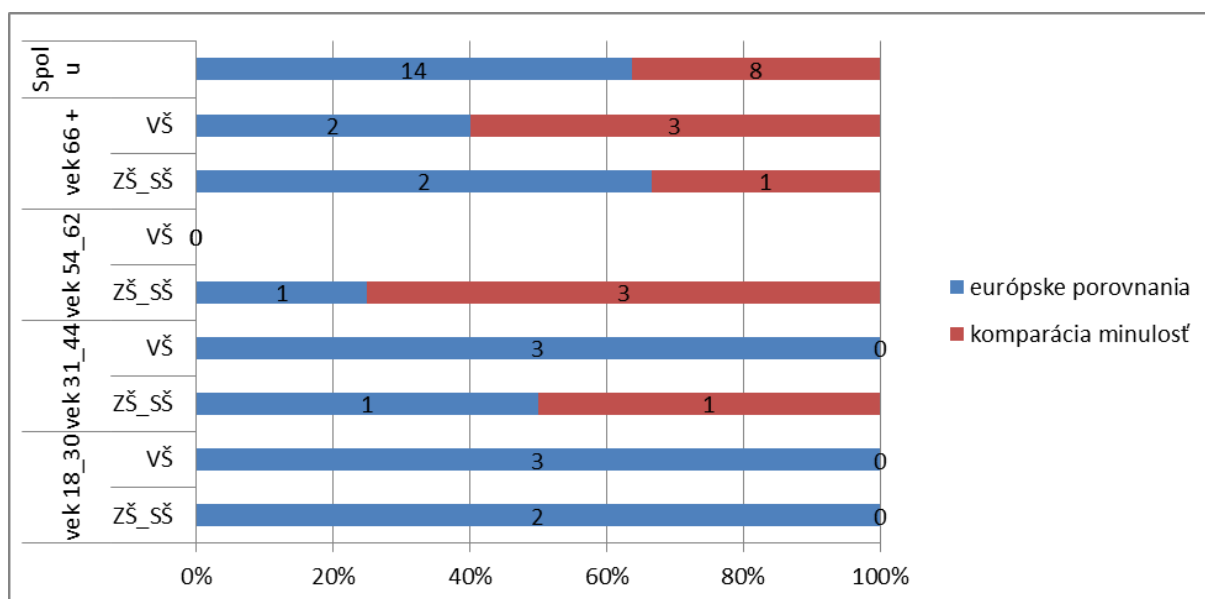
⁸ Téma zabezpečenia základných životných potrieb bola v tejto a ďalších skupinách nastolená až moderátorom na základe otázky totožnej s otázkou v zisťovaní EVS. Prvé analýzy ukazujú, že väčšina účastníkov všetkých ôsmich FG odmietala univerzálne garancie zabezpečenia základných životných potrieb a prejavila značnú selektívnosť a požiadavku selektovať medzi zasluhujúcimi a nezasluhujúcimi si pomoc.

<p>do telefónu mu hovorili, že samozrejme, nech príde a len ho uvideli, ja som bola svedkom, povedali prepáčte, už je obsadené.</p> <p><i>Michal:</i> Aj v zamestnaní (je nespravodlivosť) - človek sa snaží robiť najlepšie svoju robotu, niekto nerobí nič, ale je zlý ten, ktorý si spraví poctivú robotu. Ten čo nič nerobí je dobrý a v tom je nespravodlivosť. Zlých ľudí vychvaľujú do nebies, je to nespravodlivé. Takí grázli, čo sa flákajú, majú na všetko šťastie a človek, ktorý je naozaj poctivý, do roboty chodí, o všetko sa stará, tak má na všetko smolu. A to je nespravodlivé.</p> <p><i>Simona:</i> No mne skôr financie vadia, že niekto nemusí ísť do roboty a dostane, niekto robí aj ťažko fyzicky... takí, čo dostanú vyššie sociálne dávky ako my, čo pracujeme.</p> <p><i>Jakub:</i> Urobia si kopu detí.</p> <p><i>Peter:</i> Prídu do lekárne a nemusia platiť.</p> <p><i>Alica:</i> Áno, presne. (<i>chytí Petra za ruku a prikyvuje</i>).</p> <p><i>Alica:</i> Vo svete je to rôzne, v Afrike deti hynú, nemajú tam čo jesť. Aká je to spravodlivosť? Vo Vatikáne zase tečú peniaze takto... Ak by tu bola naozaj spravodlivosť, treba brať odtiaľ, kde to ide najviac a posúvať tam, kde je toho najmenej.</p> <p><i>Michal:</i> Príjmová nerovnosť je strašne veľká. Je to nespravodlivé, koľkí ľudia aké domiská stavajú, milionári, potom miliardári. Sú takí, čo si to aj poctivo, ale sú takí, že nie.</p> <p><i>Simona a Nikola súhlasne prikyvujú.</i></p>	<p>alebo niekto na južnom Slovensku alebo niekde v nejakej hladovej doline, tam proste dajú riadne pocítiť tým ľuďom, že.. dajú im len toľko, aby horko-ťažko prežili do ďalšej výplaty</p> <p><i>Drahoš:</i> Celkovo, že sympatie a nesympatie - že váš nadriadený môže rozhodovať na základe nejakých sympatií.</p> <p><i>Ernest:</i> náš zamestnávateľ je taký striktný, že zoberú peniaze, dajú napomenutie, kárne potrestanie, ale neodmení to, čo za pozitívne veci. Toto vnímam strašne ako negatívne.</p> <p><i>Lada:</i> S kamarátkou, obe máme vysoké školy, postgraduály, si ledva našetríme za mesiac, aby sme si v jednom drahšom obchode mohli niečo kúpiť. A keď vidíme tie fifinky, všelijaké bezduché ako si chodia nakupovať s kabelami v tých najdrahších obchodoch, tak si hovoríme, kde je spravodlivosť?</p> <p><i>Luba:</i> ľudia sú tu nie odmeňovaní podľa svojho výkonu, podľa toho čo urobia, ale podľa toho, ako sa vtierajú.</p> <p><i>Ernest:</i> asi tak nejaká pokora by mala byť v spoločnosti, nejaká úcta.</p>
---	---

V tabuľke č. 2 vidno, že obe vzdelanostné skupiny v tejto vekovej kategórii vyzdvihujú princíp zásluhovosti, hodnotenia človeka podľa toho, čo robí, ako pracuje, a o jeho porušovaní hovoria ako o nespravodlivosti. Princíp zásluhovosti pritom zasadzujú do rôznych kontextov a súvislostí. Obe skupiny sa kriticky vyjadrujú o ľuďoch s vysokými príjmami, ak boli získané nepoctivo, nezaslúžene – „fifinky bezduché“, alebo na základe príbuzenských väzieb či „vtierania sa“. V skupine s nižším vzdelaním sa objaví a je účastníkmi podporený názor, že nespravodlivo zvýhodňovaní sú aj tí, čo sú považovaní za sociálne znevýhodnených. Aj Alica, ktorá v úvode vyzdvihovala rovnosť prístupu k možnostiam a kritizovala predsudky a odlišný prístup k viditeľnej menšinovému človeku, sa pridáva k podporovaniu názoru, že v slovenskej spoločnosti existuje nespravodlivé zvýhodňovanie Rómov. Tento názor sa až na jednu výnimku objavil vo všetkých diskusných skupinách, no len v niektorých už v spontánnej časti diskusie.

Tabuľka č. 2 uvádza tiež príklady toho, že účastníci oboch vzdelanostných skupín pri posudzovaní spravodlivosti a nespravodlivosti prekračovali svoju osobnú skúsenosť a uvažovali aj v širších kategóriách. Posudzovanie spravodlivosti na základe porovnávania sa objavovalo vo všetkých diskusných skupinách (Graf č. 3). Regionálny aspekt nespravodlivosti bol zdôraznený len VŠ Vincentom (narodeným v Bratislave).

Graf č. 3 Použitie komparácie pri výklade spravodlivosti. Spontánna aj otázkami usmernená diskusia spolu

Ako vidíme z Grafu 3, porovnávanie situácie na Slovensku so situáciou v iných štátoch Európskej únie v celej debате prevládajú. Toto porovnávanie sa objavovalo pri hovorení o nespravodlivých mzdových rozdieloch, keď za tú istú prácu sú ľudia pracujúci na Slovensku platení výrazne menej ako v zahraničí. Porovnávanie s minulosťou sa objavujú najmä pri generovanej diskusii o princípe zaisťovania základných životných potrieb pre všetkých, ale aj v iných otázkach a nie vždy pozitívne (uprednostňovanie ľudí nie na základe pracovného výkonu).

Táto ale aj ďalšie diskusie ukázali, že názory účastníkov nie sú statické a tak ako sa rozvíja téma a odznievajú názory iných, účastníci modifikujú svoje názory. Či presnejšie, spresňujú svoje chápania, uvádzajú výnimky, na ktoré sa nevzťahujú (Alica v skupine s nižším vzdelaním), či naopak rozširujú ich platnosť a pripúšťajú aj existenciu ďalších rozmerov problému, ktoré vyzdvihnú ako dôležitejšie než svoj pôvodný názor. Zaznamenanú „pohyblivosť“ presvedčení je potrebné brať do úvahy aj pri interpretácii zistení získaných reprezentatívnym dotazníkovým prieskumom, kde sa niekedy objavuje sklon pristupovať k názorom a presvedčeniam ako k entitám pevne zasadeným do konfigurácie charakteristík respondentov.

Tab. 3		vek 54_62
ZŠ_SŠ		VŠ
<p>Zuzana: Žena vždy zarobí menej. Aj rovnakej pozícii. Muž si (výšku platu) vypapuluje. Potom je to nespravodlivosť v ohodnocovaní. Celý život robíte a idete do penzie so smiešnym dôchodkom a človek, čo nikdy v živote nerobil, dostane, lebo si to vie vydupať. Určité sociálne skupiny si to vedia vydupať. A on poberá také isté peniaze ako ten čo</p>		<p>Slavo: Spravodlivosť má hranice. Lebo máte v spoločnosti ľudí, ktorí sú na dôchodku a ešte stále pracujú, hej a potom máte ľudí, ktorí nikdy nepracovali a ani nebudú. A potom je to sociálna spravodlivosť? Ak ten, čo maká, financuje život tomu, čo nepracuje? No, podľa mňa nie.</p>

<p>v živote nerobil. Ja napríklad chodím na dedinu a tam máme tých rómskych spoluobčanov a oni v živote nerobili. A dostávajú sociálne dávky také ako ja, čo som celý život robila. Dostane penziu o niečo menšiu ako ja. Tak potom na čo som celý život robila?</p> <p><i>Erik:</i> Moc peňazí vládne, sila peňazí. Máte peniaze, máte kontakty, beztrestne môžete niekoho zabiť</p> <p><i>Jozef:</i> Nie je rovnaký meter. Napríklad, robil som v Rakúsku, som zarobil poriadne a tu h* zarobím.</p> <p><i>Emá:</i> Je to nespravodlivé v tom odmeňovaní, vlastne, že tu človek, ktorý sa snaží, aj mladí, snaží sa robiť, nie je vlastne za tú prácu vlastne tak odmenený ako by mal. A hlavne súkromníci, majitelia, doslova vykorisťujú týchto mladých a dávajú im podpisovať tú najnižšiu mzdu a potom im dávajú bočné peniaze.</p> <p><i>Nad'a:</i> keď máte peniaze, môžete si zabezpečiť zdravotnú starostlivosť, ale keď ich nemáte, tak jednoducho prasknú vás na posteľ a ide to ako na páse, operácie, jedno s druhým, dobre, spraví sa, ide ďalej. Pochybí sa, no bohužiaľ, stalo sa, áno, dobre, však sme omylní ľudia.</p>	<p><i>Rita:</i> Nekonajú tí lekári tak ako by mali podľa Hippokratovej prísahy, že všetkým rovnako ohľadom tej starostlivosti. Všetci to vieme, že tá zdravotná starostlivosť nie je pre všetkých rovnaká.</p> <p><i>Andrej:</i> Ja vidím základnú chybu, čo sa týka tej našej justície. Nejde o to, že zákony sú zlé, ale ide aj o to, ako si to tí sudcovia vykladajú. Keď sudca sa bude skrývať, že napríklad lekár niečo pokazí na operácii, sudca sa bude skrývať a nebude musieť odôvodniť svoje rozhodnutie, tak potom by sa k tej sudcovskej spravodlivosti v talári nedostaneme.</p> <p><i>Miloš:</i> tie veci aj tak na tých súdoch ...ľudia, ktorí si to môžu dovoliť, že sú bohatí, tí si vedia kúpiť všetko- sudcov, prokurátorov. Ale to bude vždy, to sa nedá odstrániť. To funguje všade, zoberte si napríklad voľby americké...</p> <p><i>Renáta:</i> Ja rozmýšľam, ako si vlastne môžu dnešní mladí muži zakladať rodiny z tých platov, pri tých cenách bytov, ja som rada, že som v tom veku čo som, ja by som už nechcela byť mladá, lebo to je čím ďalej, tým horšie.</p>
--	--

Tab. 3 dokumentuje, že zdravotná starostlivosť je oblasť, z ktorej sa popri mzdovej oblasti a súdnictve najviac čerpajú príklady poukazujúce na nespravodlivosť v slovenskej spoločnosti. V obidvoch skupinách sa už objavuje aj téma nespravodlivo nízkych dôchodkov, ktorých výmer nezodpovedá desaťročiam pracovnej činnosti. V debatnej skupine ľudí s nižším vzdelaním sa nízke dôchodky porovnávajú s výškou dôchodku, na ktorý má nárok žena, mnohodesiatna matka, patriaca k viditeľnej menšine. Zuzana rómskej menšine dokonca pripisuje moc ovplyvňovať legislatívu – „určité skupiny si to vedia vydupať“ a túto mocenskú asymetriu považuje za nespravodlivú.

Vidíme tiež, že chápanie spravodlivosti v tejto vekovej kategórii nie je centrovane výlučne okolo osobných problémov a vlastného blaha, ako by možno naznačovali diskusné vstupy o zdravotníctve či výške dôchodkov. Renáta v skupine s vysokoškolským vzdelaním hovorí o komplikovanej bytovej situácii mladých ľudí, ktorú považuje za nespravodlivú. Situáciou mladých ľudí pri riešení bytovej otázky, ich platovými podmienkami sa diskutujúci z vyšších vekových skupín ešte viac zaoberali v druhej časti diskusie a pri ďalších témach nastolených vo fókusových skupinách. Tu je na mieste podotknúť že ani mladšie vekové skupiny neboli centrovane len na problémy typické pre vlastnú vekovú kategóriu. O problémoch ľudí odkázaných na starobné či invalidné dôchodky hovorili aj mladí ľudia s empatiou a pri téme skupín, ktorých životné podmienky ich znepokojujú, sa starobní dôchodcovia objavovali na prvých miestach.

Tab. 4	vek 66 +	
	ZŠ_SŠ	VŠ
<i>Nina:</i> keď už sme si niekoho zvolili, tak by mali		<i>Martin:</i> všetci sme tu dôchodcovia, hej a

v prvom rade myslieť aj na tých ostatných. A ja mám pocit, že oni v prvom rade myslia všetci na seba, a že tá spoločnosť je taká nejaká skorumpovaná.

Vlado: Táto spoločnosť sa nespráva ku každému rovnako. Nasľubujú hory-doly, a čo sa týka nás – tých skoršie narodených, hľadajú fakt len na seba a vôbec nepochopia, že dole.. to ide dole vodou

Dorota: Naša vláda môže za to, že sa im dosť dáva. Povedzme invalidný: keď ste biely, tak vás preverujú, hento- toto, prečo, ..a nakoniec vám nič neschvália. Dojde Róm a on má momentálne všetko. To sa mi tiež zdá nespravodlivé. Ja viem, že oni sú... z jednej strany aj chce robiť, nikto ho neprijme ... *Nina:* Ale nechcú robiť...

Dorota: a podobné veci, ale zas tieto sociálne, keď sa zoberie, tak naozaj, oni dojdú a im dajú! Či je chorý, není chorý - je Róm, dovidenia!

Norbert: (k odmeňovaniu za bývalého režimu) kto sa podlizoval, tak ten dostal viac. A kto si otvoril ústa, tam máš dvere otvorené. *Nina a Kristián prikyvujú.* *Nina:* To je aj dnes.

Vlado: Jednajú s ľuďmi proste ako s poddanými. Otvoríš si hubu proti nadriadenému a letíš, vonku čaká ďalších desať... *Nina a Táňa prítakávajú.*

Nina: ... a zoberie človeka, ktorý nemá vzdelanie, ktorý vôbec tomu nerozumie, dostane nástupný plat, človekovi sa zatočí hlava... Zoberie, lebo má v pozadí niekoho (*rukou napodobňuje telefonovanie*): Vieš čo, prosím Ťa, mám synovca, zoberieš ho? (tleskne) Tak je to tak.

Dorota: ... sestra moja robí v štátnom sektore, v Hydrometeorologickom ústave a chodievala raz do roka do Ženevy na také svetové workshopy a tam keď prezentuje prácu zo Slovenska, tak každý sa diví, keď sestra povie, že to robí sama s jednou grafičkou, čo tie postery vyrába a všetci sa divia. Že u nich by to jeden človek nespravil. A mizerne sú platení.

najväčšia robota je prežiť zo dňa na deň. To, že to čo sme my za tých 44 rokov prakticky zaplatili štátu, alebo skrátili nám ... my sme platili na ten dôchodok prakticky

Richard: Obchádzanie zákonov, teda benevolencia pri obchádzaní zákonov. Lebo inak sa to ... nikomu sa nič nestane

Martin: sú veľké (príjmové) rozdiely. Všetko začína na tých financiách. Keď má niekto dostatok, hej – tak môže si dovoliť, čo potrebuje. A je rád, keď sa mu podarí raz za čas niečo také, čo momentálne nepotrebuje, ale si užije. No hlavne u tých starších, by som mohol povedať 85% až 95% sa utiahne doma, lebo si nemôže dovoliť ísť von

Sofia: . Fakt , že keď sa pozriete v meste tak samý turista: babky aj na vozíčkoch, aj s paličkami a chodia, cestujú. Ale my z toho dôchodku?.. ja dostanem – nemám ani 350 euro dôchodok a robila som celý život, robila som 2 roboty 25 rokov a čo si môžem dovoliť? Keby ma synovia nepodporovali ,tak (*nedokončila –s plačom v hlase*)

Aj v Tab. 4 môžeme pozorovať, ako sa kritika príjmových nerovností prelína s volaním po spravodlivom ohodnotení práce a po výraznejšom rozdieli v životných podmienkach tých, čo desaťročia pracovali a tých, čo nemali zamestnanie. V oboch vzdelanostných skupinách účastníci pracujú aj so znalosťou platových a sociálnych podmienok v zahraničí, vďaka čomu môžu porovnávať a ostrejšie sformulovať problém nespravodlivosti. Obraz zahraničných seniorov , ktorí môžu cestovať a poznávať svet, kladú do kontrastu s našimi dôchodcami, ktorí majú len na základné potreby a pre nedostatok zdrojov sa “utiahnu doma“. Porovnávanie sa netýka len situácie starobných dôchodcov ale aj mladších ročníkov. Dorota, účastníčka skupiny s nižším vzdelaním, demonštruje nespravodlivosť opisom platových a pracovných pomerov zahraničných kolegov jej sestry. Takýto rozhl'ad jej však nebráni v prezentovaní predstáv o domnelom zvýhodňovaní Rómov v prístupe k sociálnej ochrane, napríklad invalidných dôchodcov.

Záver

Prvá analýza spontánnej časti diskusie o spravodlivosti, ktorá bola súčasťou fókusových skupín organizovaných v rámci projektu APVV HODYSE, upozorňuje, že kritika príjmovej nerovnosti nebola diskurzne spájaná s potrebou väčšej rovnosti pri zabezpečovaní základných potrieb slušného života. Príjmová nerovnosť bola kritizovaná ako nespravodlivá najmä pre nerešpektovanie princípu zásluhovosti – teda pre nedocenenie prínosu práce časti pracujúcich ľudí u nás (neprimerane nízke mzdy) a pre neodôvodnenú výšku príjmu vybraných skupín (politici, manažéri, protekční zamestnanci a pod.). Zistené prepojenie kritiky príjmových nerovností s vyzdvihovaním princípu zásluhovosti by nás malo viesť neskôr, pri interpretovaní zistení dotazníkového skúmania EVS, k opatrnosti.

Téma zabezpečenia základných životných potrieb bola vo väčšine skupín nastolená až moderátorom na základe otázky totožnej s otázkou v zisťovaní EVS. Prvé analýzy ukazujú, že väčšina účastníkov všetkých ôsmich FG odmietala univerzálne garancie zabezpečenia základných životných potrieb a prejavila značnú selektívnosť a požiadavku selektovať medzi zasluhujúcimi a nezasluhujúcimi si pomoc. Vo všetkých skupinách sa objavil názor, a bol podporený ďalšími účastníkmi, že nespravodlivo zvýhodňovaní sú na Slovensku aj tí, čo sú považovaní za sociálne znevýhodnených, konkrétne Rómovia. Až na jednu výnimku sa názor, že dávky pre ľudí bez práce a ďalšie benefity pre ich rodiny sú nespravodlivé voči tým, čo pracujú, objavoval v časti, v ktorej sa diskutovalo k formulácii, ktorá je súčasťou dotazníku EVS. V niektorých skupinách ho účastníci prezentovali už pri spontánnom, neusmerňovanom predstavovaní svojho chápania spravodlivosti, aby ilustrovali to, čo je podľa nich nespravodlivé.

A napokon je potrebné zdôrazniť aj to, že už prvý rozbor záznamov fókusových skupín ukázal, že názory účastníkov nie sú statické. Tak ako sa rozvíja téma a odznievajú názory iných, účastníci modifikujú svoje názory. Spresňujú ich, uvádzajú výnimky, na ktoré sa ich názory nevzťahujú, či naopak rozširujú ich platnosť a pripúšťajú aj existenciu ďalších rozmerov problému, ktoré vyzdvihnú ako dôležitejšie než svoj pôvodný názor. Zaznamenanú „pohyblivosť“ presvedčení je potrebné brať do úvahy aj pri interpretácii zistení získaných reprezentatívnym dotazníkovým prieskumom EVS. Tak ako pri iných zisťovaniach aj v našej analýze sa môže objaviť pokúšenie či sklon pristupovať k názorom a presvedčeniam ako k entitám pevne zasadeným do konfigurácie charakteristík respondentov. Tento sklon neprekáža precíznemu vykonávaniu matematicko-štatistických operácií, no je určitou prekážkou porozumeniu fungovaniu presvedčení a názorov v bežnom živote.

Literatúra

- BECKER, S. Howard. 1996. The Epistemology of Qualitative research. In Richard Jessor, Anne Colby and Richard Schweder (eds.). *Essays on Ethnography and Human Development*. Chicago: University of Chicago Press), 53–71.
- BLUMER, Herbert. 1986 1934. *Symbolic Interactionism. Perspectives and Methods*. Berkeley: University of California Press.
- DAHRENDORF, Ralph. 199. *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava: Archa.
- DURKHEIM, Émil. *Spoločenská deľba spoločenskej práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- DURKHEIM, Émile. 1973. *On Morality and Society. Edited and with an Introduction by Robert N. Bellah*. Chicago: The University of Chicago Press
- FAIRCLOUGH, Norman, 2000. Discourse, social theory and social research: The discourse of welfare reform. *Journal of Sociolinguistics* 4, 2, 163-195.
- HABERMAS Jürgen, 1998. *The Inclusion of the Other. Studies un Political Theory*. Cambridge – Massachusetts: The MIT Press
- KRUEGER , Richard, A. 1994. *Focus Groups. A practical Guide for Applied Research*. Sage Publ.
- KUSÁ, Zuzana - KOSTLÁN, David, 2009. Vyhliadky organickej solidarity v deľbe spoločenskej práce. In *Elementárne formy sociologického myslenia. In: Súčasné reflexie Durkheimovho diela*. - Bratislava : Sociologický ústav SAV, 163-182. ISBN 978-80-85544-58-9
- KUSÁ, Zuzana., 2013. Premeny chápania sociálnej spravodlivosti v programových vyhláseniach vlád SR. In *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte spisovnej slovenčiny*. Ed. Slavomír Ondrejovič v spolupráci s Júliou Vrábľovou a Anežkou Krausovou. - Bratislava : Veda, 2013, s. 166-175.
- KUSÁ, Zuzana. 2010. Spoločenská spravodlivosť, solidarita a životné prostredie. In KUSÁ, Zuzana - TÍŽIK, Miroslav. *Výskum európskych hodnôt 1991-1999-2008 slovenská a česká spoločnosť : Pramenno-analytická publikácia*. - Bratislava : Sociologický ústav SAV, 2010, s. 164-188.
- Výskum európskych hodnôt 2008 Slovensko : pramenná publikácia. Zostavili Zuzana Kusá, Milan Zeman. Bratislava : Sociologický ústav SAV, 2008. 358 s.
- KUSÁ, Zuzana - KOSTLÁN, David - BÚŽIK, Bohumil. 2010. Pride in citizenship in a new country. In HALMAN, L. - VOICU, Malina. *Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe*. - Leden : Brill.
- KUSÁ, Zuzana - TÍŽIK, Miroslav. *Výskum európskych hodnôt 1991-1999-2008 slovenská a česká spoločnosť : Pramenno-analytická publikácia*. Bratislava : Sociologický ústav SAV, 2010
- MARADA, Radim, 2003. *Kultura protestu a politizace každodennosti*. CDK Brno.
- RORTY, Richard (ed.), 1967. *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method*. The University of Chicago Press, Chicago and London.